

שרידים חדשים מן הרחוב המדורג העולה מבריכת השילוח להר הבית

אלי שוקרון
רשות העתיקות

רוני ריין
מכון זינמן לארכיאולוגיה, אוניברסיטת חיפה

על חשיפתה של בריכה מדורגת ומדופנת אבני גזית בחלקו הדרומי של עמק הטירופויון, אותה זיהינו עם בריכת השילוח של ימי הבית השני, דיווחנו בעבר (רייך ושוקרון תשמ"ה). מאז, המשכנו את חפירותינו באזור הציבורי שמצפון לאותה בריכה, וכך נחשפו חלקים ניכרים של רחבה מרוצפת לוחות אבן (רייך ושוקרון -2006א).

איור 1. בריכת השילוח, כשהיא מוצפת במים, מבט לצפון-מערב

בקצה הצפוני-מערבי של הרחבה המרוצפת, עלה בידינו לאתר את חלקו הדרומי ביותר של רחוב מדורג ומרוצף אבן. רחוב זה היה ידוע לנו מספרות המחקר, שכן קטע ניכר ממנו נחשף בידי החופרים פ"ג' בליס וא' דיקי בשנת 1898 (132-177). מדרגות הרחוב הזה מותקנות לסירוגין, מדרגה צרת שלח ומדרגה רחבת שלח. בליס ודיקי חשפו 18 זוגות של מדרגות צרות ורחבות שלח, בקטע שאורכו הכולל כ- 32 מ' במעלה צידו המערבי של גיא הטירופויון. רחוב מדורג זה כוסה עם תום חפירותיהם. כעת עלה בידינו לחשוף את רק את קצהו הדרומי של הקטע שחשפו בליס ודיקי, ובכלל זה מדרגה צרת שלח, מדרגה רחבת שלח, ורומה של מדרגה נוספת. למרבה הצער לא ניתן היה להמשיך את החפירה מנקודה זו וצפונה.

לעומת זאת יכולנו לנקות את מערכת התעלות העוברת מתחת לריצופים, ופעולות אלה הן שהוליקו לתגליות מפתיעות. יש לזכור שמדובר בשני סוגים של תעלות. מצד אחד מצויות התעלות המוליכות את מי ניקבת השילוח, ממקום יציאתה הדרומי מן הסלע ודרומה. מצד שני מצויה מתחת לרחוב המדורג תעלה מרכזית לניקוז מי גשמים (להלן).

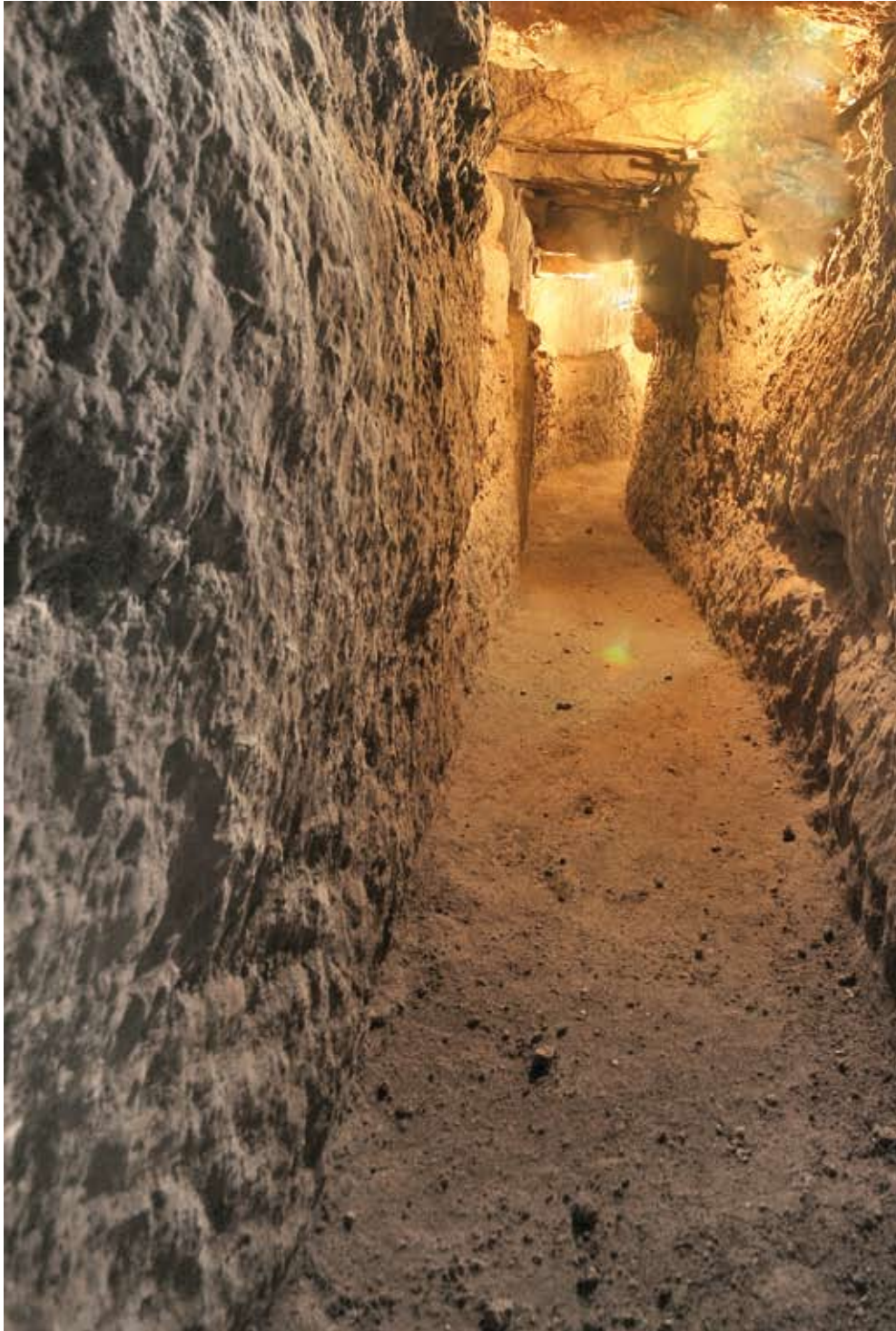
החפירות הארכיאולוגיות בעיר דוד נערכות מטעם רשות העתיקות בהנהלת המחברים. סיוע ניתן לנו מרשות הטבע והגנים, עמותת אלע"ד וחברת הגיחון. מדידות ושרטוט השרידים נעשו בידי ר' אסמן, ט' קורנפלד וס' פירסקי. צילומים נעשו בידי ר' ניחין וק' עמית

מאז גילוי הבריכה והרחבה המרוצפת שמצפונה, נעשו הבדיקות והחפירות הבאות: נוקתה מערכת התעלות העוברות מתחת לשטחים המרוצפים אבן. תעלות אלה נבדקו, בחלקן, עוד במאה ה-19, בידי החוקרים הגרמנים קונרד שיק והרמן גותה (1882). האחרון דיווח על מהלכה של התעלה שבה זורמים מי המעיין מרגע יציאתם ממוצאה הדרומי של ניקבת השילוח ועד הגעתם אל ערוץ הקדרון. בתוכנית התעלה שפרסם הלה (גותה 1882: 56-70, לוח II) ניתן להבחין בפתיחים לקטעי תעלה צדדיים שאת המשכם לא בדק. בריכה קטנה שנחשפה ממזרח לבריכת השילוח הביזנטית זוהתה על-ידו עם 'בריכת השילוח' הקדומה, ואילו תעלת המים הפעילה, המצויה הישר מתחת למצוק הסלע של 'עיר דוד' - התעלה הפעילה גם בשעה זו - זכתה לכינוי 'תעלת העודפים' של ניקבת השילוח מתקופת המקרא - כינוי בו החזיקה עד לחפירותינו.

כפי שדווח בעבר חשיפת בריכת השילוח המדורגת הראתה בעליל שתעלת המים הפעילה אינה אלא תעלת ההזנה של בריכת השילוח מימי הבית השני, ואין לה כל קשר לתקופת הבית הראשון (רייך ושוקרון 2006-ב).

אלא שיש לדייק כאן בתיאור מהלכה. כאשר יוצאים המים מניקבת השילוח, הם זורמים בקו ישר דרומה. דרך תעלה רדודה הנמצאת בקרקעית של בריכת השילוח הביזנטית. התעלה ממשיכה דרומה מעבר לבריכה הביזנטית, אחר-כך היא עוברת אל מתחת לרחבה המרוצפת, שם נחשף קטע ממנה. מכאן היא ממשיכה הלאה היישר דרומה, פחות או יותר במרכז עמק הטיירופיון. כיום יבש קטע זה של התעלה משום שהמים הוטו ממנה הצידה מזרחה, אל תעלת ההזנה של בריכת השילוח של ימי הבית השני (לשעבר 'תעלת העודפים'). זהו, קרוב לוודאי, התוואי הקדום של הקצה הדרומי האמיתי של מפעל המים מתקופת הברזל, היא ניקבת השילוח. התעלה הובילה אל 'ברכת השלח' הקדומה. עד כה טרם נחשפו שרידים של בריכה זו מתחת לבריכת האבן של ימי הבית השני, אך יש להניח שהיא תפסה את מרכזו של העמק, מתחת לחלקו המרכזי והנמוך ביותר של הבוסתן הנוכחי. מאחר שתוואי התעלה האמורה ישר ומכוון דרומה, הרי שאם תתאפשר בעתיד חפירה כלשהי בבוסתן, ניתן יהיה לאתר בנקל את הקצה הדרומי של מפעל המים הזה.

נוסף על אלה, כאמור, מצויה מתחת לחלקה המזרחי של הרחבה המרוצפת תעלה נוספת, שהיא תעלה לניקוז מי גשמים. תעלה זו זוהתה לאורך תחתית המצוק המערבי של גבעת עיר דוד (בשוליו המזרחיים של הטיירופיון). התעלה היא ברוחב ועומק המאפשר הליכה שפופה בתוכה, ובמהלך פעולת הניקוי שלה עקבנו אחרי התוואי שלה למרחק ניכר (למעלה מ-40 מ') במעלה העמק. העפר שהוצא נופה כולו באופן מדוקדק במים. נמצא שכולו מכיל רק חרסים משלהי ימי הבית השני וכמות גדולה של מטבעות שרובם ככולם פרוטות ברונזה של המרד הגדול (בעיקר 'שנת שתים' ו'שנת שלוש' למרד). יוצאת דופן, במידה רבה, היא העובדה שנמצאו בתעלה גם סירי בישול תמימים (להלן). בחינת אבני הכיסוי של תעלה זו, מצידה הפנימי, הראתה כי היא עוברת היישר מתחת לרחוב מדורג מרוצף אבן.

איור 2. תעלת ניקוז מתחת לרחוב המדורג מימי הבית השני

רחוב מדורג

בעקבות ניקוי תעלת הניקוז נחפר קטע מן הרחוב המרוצף שהובחן מעל התעלה. העבודה החלה

איור 3. סירי בישול תמימים שנמצאו בתוך תעלת הניקוז שמתחת לרחוב המדורג

לאורך מצוק הסלע הדרומי-מערבי של גבעת עיר דוד, וממזרח לבריכת השילוח הביזנטית. החפירה נעשתה בצורת מנהרה אופקית צרה (שרוחבה כ-2 מ') שנחפרה במעלה הרחוב המדורג. יש לציין ששיטת חפירה זו, שהייתה נקוטה בשלהי המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 בירושלים, איננה נכונה מבחינה מתודולוגית. ובכל זאת נדרשנו לה כאן לאחר שנלמדה שכבת העפר שעל גבי הרחבה המרוצפת הסמוכה, ועל גבי בריכת השילוח, שנחפרה כמקובל מפני השטח ומטה. מאחר שהאתר מצוי בנחל הטירופויון, ולפי החפירה מפני השטח ומטה נראה שהעפר שהצטבר במקום לאחר תקופת הבית השני אינו מכיל שכבות יישוב, אלא רק מפולות עם ממצאים משלהי ימי הבית השני (שהתמוטטו בודאי אל הרחוב מראש גבעת עיר דוד), וכן כמות גדולה של סחף, שנאסף כאן מגשמי החורף לאחר שהמקום יצא משימוש, החלטנו על חפירה של מנהרה.

נחשף קטע צר וארוך של רחוב מדורג, המרוצף בלוחות אבן גדולים, מונחים בקפידה, מן הסוג שמוכר כבר בקטע המערבי ביותר של הרחבה (שנתגלה בשלהי המאה התשע-עשרה בידי בליס ודיקי, 1898: 132-177, לוחות V, XVI). בחפירה הנוכחית חשפנו שלושים מדרגות, מסודרות באותו קצב שהבחינו בו בעבר בליס ודיקי בצד המערבי, כלומר של מדרגה רחבת שלח ומדרגה צרת שלח לסירוגין. צורה זו

איור 4. רחוב מרוצף לוחות אבן, מדורג. שימו לב לפרצות בלוחות האבן הנפתחות אל תעלת הניקוז. מבט לצפון

של סידור מדרגות ידועה כבר ממקומות אחדים בירושלים שבהם נמצאו גרמי מדרגות במבנים ציבוריים מונומנטליים, כמו בגרם המדרגות העולה לשער הכפול (שער חולדה המערבי) שנחשף בידי ב' מזר (א' מזר, 2000: 40), ובאופן חלקי בגרם המדרגות היורד אל מערת הקבורה הגדולה המכונה 'קברי המלכים' שמצפון לירושלים (כהן תש"ז, ציורים 2, 3).

בקטע הדרומי של הרחוב, ניתן להבחין שהוא צמוד ממש למצוק הסלע של גבעת 'עיר דוד'. יתר על כן, אל תוך הסלע חצובים זה בצד זה, שני מרווחים מלבניים. אלה הם ודאי פתחים המוליכים אל שתי חנויות שהיו ממוקמות בצד הרחוב. המרווח שמאחורי פתחים אלה מלא במפולות אבן ועפר ולפי שעה לא נחפר תוכן של החנויות.

איור 6. פתח לחנות, הנפתחת לרחוב המדורג. תוכנה של החנות לא נחפר

כעת יש בידינו מידע על הרחוב המדורג העולה במעלה עמק הטירופיון, הן מן הצד המערבי של העמק (החלק שנחשף בידי בליס ודיקי), והן מן הצד המזרחי של העמק (החלק שנחשף זה עתה בידינו). שני הקטעים נחשפו למרחק דומה במעלה העמק, ובשניהם מסודרות המדרגות באותו קצב של מדרגה צרת שלח ורחבת שלח לסירוגין. זוג המדרגות התחתונות בכל צד מצביע על מפלס דומה, ומן התוכנית גם עולה שרומי המדרגות בשני הצדדים מצויים באותו הקו.

בחלק הדרומי של קטעי הרחוב המדורג, כלומר בקו המדרגה התחתונה ביותר, המרחק בין חפירות בליס ודיקי במערב לבין חפירותינו במזרח הוא כ 34 מ'. בעוד שהמנהרה שחפרו בליס ודיקי עלתה היישר לכיוון צפון, הרי שהמנהרה

שלנו עקבה אחרי הצד המזרחי של הרחוב העולה, כך מסתבר, לצפון-מערב. בקצה הצפוני של מנהרתנו (30 מ' מן המדרגה הדרומית ביותר וצפונה), מתקרבת המנהרה שחפרנו, לזו של בליס ודיקי. משמעות הדבר היא שהרחוב המדורג הולך וצר לכדי 25 מ'.

אין בידינו, לפי שעה, נתונים מרבדי העפר שמתחת למרצפות הרחוב, העשויים להצביע על תאריך ריצוף העמק ויצירת הרחוב המדורג (הכמות הרבה של חרסים ומטבעות שמן התעלה שמתחת

לרחוב אינה רלבנטית לעניין זה). אם הרחוב המדורג הוא המשכו הדרומי של הקטע המרוצף שנחשף לאורך הכותל המערבי של הר הבית, אזי התיארוך שנקבע שם כוחו יפה ודאי גם לקטע שלפנינו. בחפירה שנערכה מתחת לריצוף הרחוב באזור 'קשת רובינסון' עלו כ-15 מטבעות (רייך וביליג תשנ"ח). מממצא זה עולה שעצם הריצוף נעשה בדור האחרון שלפני החורבן. תיארוך זה מתיישב עם העובדה שאבני הריצוף, הן אלה שליד הר הבית והן אלה שבחפירה הנוכחית, אינן מראות סימני שחיקה ובלייה, משמע היו רק זמן קצר בשימוש. תיארוך זה מתיישב עם האפשרות שפעולת ריצופו של רחוב זה - המרכזי ברחובות ירושלים - נזכרת אצל יוסף בן מתתיהו (קדמוניות כ ט ז; 222), המציין שהדבר נעשה בימיו של המלך אגריפס השני, אל נכון בשנות החמישים של המאה הראשונה לספירה.

נשאלת השאלה כיצד לשחזר את עיצובו של עמק הטירופיון למלוא רוחבו בחלק זה של העיר? האם מן הרחבה המרוצפת אבן, ממנה חשפנו פס צר לרוחב העמק, עלתה רחבה מדורגת למלוא רוחב העמק, והיא הולכת וצרה, באופן הדרגתי כלפי צפון, עם היצרותו של העמק, עד שהפכה לאלמנט אדריכלי שראוי לו יותר הכינוי רחוב מדורג. לחילופין, ניתן לשחזר בחלק הדרומי של העמק, שני רחובות מדורגים צרים, שכל אחד מהם עלה מצד אחר של העמק, עד שהתאחדו לרחוב צר אחד, אי שם במעלה הרחוב. אנחנו מצדדים באפשרות הראשונה. יש לזכור שבתווך, שבין קטע הרחוב שחשפו בליס ודיקי במערב ובין קטע הרחוב שחשפנו במזרח מצויים שרידיה של בריכת השילוח הביזנטית, שוודאי פגעה בחלק זה של המונומנט. חפירה מצפון לבריכת השילוח הביזנטית עשויה להבהיר את התמונה.

פרצות בריצוף

בחמשה מקומות במעלה הרחוב המדורג היו מרצפות הרחוב הגדולות שבורות, ונוצרו בריצוף הרחוב פרצות אל תוך תעלת הניקוז שתוארה לעיל. פרצות אלו הן בגודל המאפשר לאדם להיכנס ולצאת דרכן מן התעלה. כיצד נוצרו הפרצות האלה? יש לציין שבמפולות שנחפרו היישר על גבי הריצוף לא נמצאו אבני מפולת גדולות שעשויות היו להיות הגורם ששבר את מרצפות הרחוב בדומה לאבני הבנייה ההרודיאניות הכבדות שנמצאו על ריצוף הרחוב שלאורך הכותל המערבי של הר הבית ו'קשת רובינסון' (רייך וביליג תשנ"ט). אבני הבנייה הגדולות שהתמוטטו אל הרחוב בסמוך לכותל המערבי פגעו בריצוף הרחוב ויצרו פרצות אל תעלת הניקוז העליונה העוברת היישר מתחת למרצפות הרחוב. לוחות האבן של הרחוב המדורג שחשפנו עתה עבים למדי, ועשויים מאבן גיר קשה למחצה (מיזי). מאחר שאין כאן מפולת אבני בנייה גדולות הרי שאין מנוס מן המסקנה שהלוחות נפרצו במכוון ביד אדם, אל נכון באמצעות פטישים כבדים.

אנחנו בדעה שיש באזור זה ריכוז יוצא דופן של נתונים ארכיאולוגיים בלתי שגרתיים: תעלת ניקוז מרכזית של העיר, היורדת לאורך מאות מטרים, מאזור הר הבית אל השילוח שבדרום; מרצפות

הרחוב המדורג, שהן בה בעת גם לוחות הקירוי של תעלת הניקוז האמורה, העוברת מתחתן, ובהם הפרצות שנעשו ללא ספק באופן מכוון; סירי בישול שלמים טיפוסיים למאה הראשונה לספירה שנמצאו בתוך התעלה, בנוסף על סחף שהכיל כמות ניכרת של חרסים מתקופה זו, כמו גם כמות ניכרת של מטבעות, שרובן המכריע מטביעות המורדים במרד הגדול (שנים ב, ג וד למרד).
 עדויות ארכיאולוגיות אלה משלהי ימי הבית השני, מזכירות את תיאוריו הדרמטיים של יוסף בן מתתיהו, שתיאר את המצור, המלחמה והחורבן של ירושלים בידי הרומאים. יוסף התייחס בתיאוריו אל הנמלטים מאימת הצבא הרומי עם כיבוש העיר בשנת 70 לספירה:

”עוד צל תקווה נשאר לעריצים ולחבר השודדים אשר אתם, כי יעלה בידם להימלט דרך המנהרות: הם בטחו, כי לא יוכלו הרומאים למצאם בבורחם שמה, ואמרו בנפשם להתחבא שם, עד אשר יחריבו הרומאים את העיר כליל ויסורו מעליה, ואז יוכלו גם הם להימלט על נפשם. אולם תקוותם זאת הייתה חלום, כי לא נגזר עליהם להסתר מעיני האלוהים וגם מעיני הרומאים. אך עד בוא פקודתם בטחו במחסה הנחבות אשר מתחת לאדמה” (מלחמת היהודים ו ז ג. כל הציטוטים להלן מתוך תרגומו של י”נ שמחוני).

איור 8. רחוב מדורג ותעלת ניקוז מתחתיו. מבט לדרום.

איור 7. רחוב מרוצף לוחות אבן, מדורג. שימו לב לפרצות בלוחות האבן הנפתחות אל תעלת הניקוז. מבט לצפון

איור 9. רחוב מדורג עם פרצה אל תעלת הניקוז, מבט לצפון

שרידים חדשים מן הרחוב המדורג העולה מבריכת השילוח להר הבית

”העריצים עזבו את המגדלים - ונכון הדבר, כי בידי אלוהים הושלכו משם - וברחו אל העמק אשר מתחת השילוח [ההדגשה של המחברים]. וכאשר השיבו רוחם מעט ורווח להם מפחדם, מהרו לרוץ אל החל הקרוב שמה, אולם לא מצאו בנפשם די-עוז בצרתם הגדולה, כי הפחד והאסונות הכשילו את כוחם - ובידי השומרים עלה להדפם ולהפיצם, ואחד אחד נמלטו אל המנהרות” (מלחמת היהודים ו ח ה).

מי ששרד את מלחמת האחים, את המצור הרומי על ירושלים ואת החורבן, ולא נקטל בידי הרומאים מיד עם פריצתם לעיר, שם יהבו בתעלות הניקוז התת-קרקעיות והנסתרות שבהן ובאמצעותן קיווה למצוא מקלט עד יעבור זעם. היו מי שהביאו עימם לשם מעט מן המזון שנותר להם בסירי בישול של חרס מן הטיפוס האופייני לתקופה הזו. יתירה מכך, מערכת הניקוז הזו הובילה את מי הנגר שאספה אל מחוץ לעיר, ופליטי החרב דימו לעשות בה שימוש יעיל כדי למלט את נפשם בהסתר אל אזור בריכת השילוח ומעבר לכך אל נחל קדרון.

יוסף בן מתתיהו מספר כי לרומאים התברר הדבר, והם נקטו יוזמה כדי ללכוד את הבורחים:

”ואחרי אשר המיתו הרומאים חלק האנשים היוצאים אליהם ואת שאריתם לקחו בשבי, חקרו למצוא את האנשים המסתתרים במנהרות וקבעו את שכבת האדמה אשר על גבן [ההדגשה של המחברים] ואת כל הנופלים בידם הכו לפי חרב. ובמנהרות נמצאו כאלפיים פגרים, מהם פגרי אנשים, אשר טרפו את נפשם בכפם, ורובם חללי רעב” (מלחמת היהודים ו ט ד).

התגלית שלפנינו מוסיפה נדבך ידע נוסף להבנת מבנה העיר ותכנונה, ופרטים על ההשקעה הרבה שהשקיעו פרנסי העיר באזורי ציבור ששרתו את תושבי העיר ואת עולי הרגל גם יחד. היא גם משקפת היבט נוסף של מלחמת החורבן בירושלים.

ביבליוגרפיה

בליס ודיקי 1898

F. J. Bliss and A. C. Dickie, *Excavations at Jerusalem, 1894-1897*, London.

גותה 1882

H. Guthe, *Ausgrabungen bei Jerusalem*, ZDPV 5, 52-133, 355-376.

כהן תש"ז

מ' כהן, קברי המלכים, נפש מלכי בית חדייב, תל-אביב.

א' מזר 2000

א' מזר, המדריך השלם לחפירות הר הבית, ירושלים.

רייך וביליג תשנ"ח

ר' רייך וי' ביליג, ירושלים, קשת רובינסון, חדשות ארכיאולוגיות ק"ח, עמ' 180.

רייך וביליג תשנ"ט

ר' רייך וי' ביליג, חפירות ליד הר הבית ו"קשת רובינסון" בשנים 1994-1996, קדמוניות 117, עמ' 33-40.

רייך ושוקרון תשמ"ה

ר' רייך וא' שוקרון, "בררכת השילוח בימי הבית השני בירושלים", קדמוניות 130, עמ' 91-96.

רייך ושוקרון 2006-א

ר' רייך וא' שוקרון, "חשיפתם של רחבה ורחוב מרוצפים מימי הבית השני סמוך לברכת השילוח", בתוך: א' מירון (עורך), מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה 1, עמ' 59-69.

רייך ושוקרון 2006-ב

R. Reich and E. Shukron, On the Original Length of Hezekiah's Tunnel: Some Critical Notes on David Ussishkin's Suggestions, in: A. Maeir and P. Miroschedji (eds.), *"I Will Speak the Riddles of Ancient Times"*, *Archaeological and Historical Studies in Honor of Amihai Mazar*, Winona Lake, pp. 795-800.

מקורות האורים

כל הצילומים צולמו על ידי ולדימיר נייחין

